

Mõtete lugemise tehnoloogiad ja nende rakendamise seotud õiguslikud ning eetilised piirid

Tänu inimese aju uurimisele on võimalikuks osutunud vaimuhaiguste parem ravimine ja kirurgilised protseduurid ajukahjustuste ravimiseks, kuid samuti on inimkonnal parem arusaam sellest, kuidas inimesed mõtlevad ja tunnevad ning võtavad vastu isiklike otsuseid. Seoses nende uute teadmistega inimese ajust on huvi aju-skanneerimise seadmete edasiarendamise ja uute praktiliste rakendusvõimaluste leidmise vastu just viimasel ajal maailmas järjest enam kasvanud.

Kuid nagu iga uue areneva valdkonna, nii kerkib ka ajuprotsesside kuvamise puhul lisaks tehnilis-teaduslikele küsimustele ka rida eetilisi ja juriidilisi küsimusi. Seetõttu on 2000. aastal välja kujundatud ka uus mõiste – kognitiivne privaatsus, mis on üks esimesi samme püüdluses kohandada põhiõigused ja -vabadused järjest arenevate tehnoloogiliste saavutustega. Kognitiivne privaatsus on üks osa üldmõistest kognitiivne vabadus ning tähendab lühidalt mõtete ja mõtlemise privaatsust või puutumatus.

Kognitiivse privaatsuse olulisus tuleneb asjaolust, et kaasaegsed aju-protsesside kuvamise seadmed, nagu fMRI, PET, MEG ja moodne arvutipõhine EEG, võimaldavad juba täna kolmandate isikute jaoks objektiivselt registreerida inimese ajus toimuvate otsuste tegemiste protsesse selliselt, et võimalik on modernse valedetektori loomine ning isegi varjatud otsuste lugemine. Tänapäeva üks peamisi teaduslikke teooriaid inim mõistusest – reduktsionism ütleb, et konkreetse inimese mõistus ei olegi midagi muud, kui tema ajus toimuvad protsessid. Need kognitiivsed protsessid ongi tegelikult aluseks meie veendumustele ja arvamustele. See aga tähendab, et kui me vaatame inimese ajus toimuvaid protsesse, siis me vaatamegi tema mõistusesse.

Sellised teaduse arengu tendentsid ohustavad aga inimeste identiteeti, kuna selliselt ajast mõtete ja teadmiste lugemisega tungitakse kõige privaatsemasse sfääri üldse.

Eesti Vabariigi põhiseadus sätestab privaatsusele küllaltki ulatusliku kaitse. Kognitiivse privaatsuse seisukohalt on olulised eelkõige eraelu kaitse ning väljendusvabadus. Eraelu puutumatus on otseselt seotud inimväärikusega ja tagab inimesele õiguse elada oma elu minimaalse sekkumisega. Eraelu kaitsealasse kuulub ka inimese identiteedi kaitse. Mõtted aga on ilmselt oluline osa inimese vaimsest terviklikkusest. See on ilmselt selline algne ja fundamentaalne privaatsuse sfäär, mis teeb igäühel iseseisva ja eraldiseisva isiksuse. Väljendusvabadus, mis on tänaseni tähtsust omanud eelkõige nõ väljäuitlemiste kaitsmiseks, oleks aga sisutühi kui samas ei oleks kaitstud ka mitteväljendamine. Väljendamine peab olema isiku vaba tahte avaldus ning kui isik otsustab midagi jätta väljendamata, siis järelikult ta realiseeribki seeläbi passiivselt väljendusvabadust. Kuid nagu iga põhiõigust, võib ka nimetatuid teatud juhtudel piirata. See piirang peab aga olema proportsionaalne, mis tähendab, et eesmärk, mida sellise riivega soovitakse saavutada, peab üles kaaluma riivatava põhiõiguse.

Aju-skanneerimise seadmete praktilised rakendusvõimalused on küllaltki ulatuslikud. Välja on pakutud selliseid võimalusi nagu tõe väljaselgitamine kriminaal- ja tsiviilmenetluses, kindlustuspettuste avastamine, terroristide ja varaste tuvastamine ning töötajate töölevõtmisel kandidaadi isikuomaduste kontrollimine.

Kuigi kognitiivne privaatsus on õigus, millesse igasugune sekkumine riivab isiku põhiõigusi väga ulatuslikult, omab ka kriminaalmenetluses tõe väljaselgitamise eesmärk olulist tähtsust

nii riigi kui ka kogu ühiskonna jaoks tervikuna. Kui kriminaalmenetluses, näiteks kahtlustatava alibi kontrollimiseks või tema kuriteo asjaoludest teadmise kontrollimiseks, läbi viia aju-skanneering ning seda teha menetleja taotlusel ja kohtu loal, võiks see olla proportsionaalne vahend eesmärgi saavutamiseks. Rõhutaksin vajadust allutada selline riive kindlale kontrollile. Aju-kuva vahendid võimaldaksid küllaltki efektiivselt ning kiiresti tuvastada asjaolusid, mille väljaselgitamine tänapäevaste vahenditega võtab palju aja- ja inimressurse ning võib mõningatel juhtudel olla isegi võimatu. Lisaks on osadele kõrgematele ametnikele, kellel on lähtuvalt ametiülesannete täitmisest ligipääs riigisaladustele, enne ametisse astumist ette nähtud julgeolekukontroll. Julgeolekukontrolli täiendava meetme võimalusena oleks aju-skaneerimise seadmete kasutamine õigustatud, kuna ta võimaldab kas täpsustada või laiendada kontrolli võimalusi. Arvestada tuleb, et kognitiivne privaatsus on olemuslikult isiku identiteedi ja väärikusega nii tihedalt seotud, et sellised asjaolud, nagu materiaalne huvi, ei saa olla kaalukamad. Seda enam olukorras, kus vähemkahjustavate meetmete rakendamine või tõhustamine pole väga keeruline või kulukas. Privaatsuse riivamisel on selle isiku jaoks ka sügav emotsionaalne mõõde, mida ei tohi unustada isegi siis, kui isik on kuriteos kahtlustatav. Seetõttu juhul, kui aju-skaneerimise seadmeid kasutada, võiks seda teha siiski üksnes tõe väljaselgitamise eesmärgil kriminaalmenetluses või julgeolekukontrolli raames ja kindlale korrale ja kontrollile allutatuna. Sellised rakendusvõimalused laiendaksid oluliselt õiguskaitseorganite võimalusi ja töö efektiivsust, kuid samuti aitaksid kaasa riikliku julgeoleku tagamisele ning avaliku korra hoidmisele üldiselt, ehk ka elanikkonna turvatundele.

Maailmatasemel on selles uues valdkonnas näha järjest suuremat elavnemist ning tuleb tõdeda, et teadlased on nende seadmete edasiarendamise suhtes väga ambitsioonikad. Teiselt poolt jällegi hoiatatakse nende seadmete liiga kergekäelise kasutamise eest, kuna nende usaldusväärsus pole veel piisavalt kontrollitud. Arvestades selle valdkonna alles noort arengujärku, siis on tõenäoliselt mõlemal poolel natukene õigus.

Kuid asjaolu, et tegemist on suhteliselt uue ja alles areneva teaduse valdkonnaga, mistõttu vajavad seadmed veel täiendavalt reliaabluse ja valiidsuse kontrollimist, ei mõjuta iseenesest põhimõttelist küsimust kognitiivsest privaatsusest ning nende seadmete rakendamise võimalikkusest ja lubatavusest. Konstrukttiivne diskussioon sellel teemal aitaks loodetavasti vältida tulevikus tekkida võivaid probleeme ning kuritarvitusi. Vastavate seadmete tipp-tasemele arendamine ei ole tänaseks enam mitte põhimõtteline, vaid on üksnes aja ja vajaduse või huvi küsimus.

Kairi Reiman

Aprill 2011